

Fârâbî Düşüncesinde Dilin Mantığı^a

MİRPENÇ AKŞİT^b

Öz: Fârâbî'ye göre mantık ilminin koyduğu ilkeler çerçevesinde zihinde düzenlenen ve nesnel bir nitelik kazanan düşüncenin, bir dile formüle edilmesi sorunu gündeme gelmektedir. Bu sorun nesnel düşüncenin bu niteliğine uygun bir şekilde nasıl dile getirebileceği sorunudur. Mantık ilminin kurallarına uygun bir şekilde zihinde düzenlenen düşüncenin dile ilişkiye girdiği bu nokta dil-mantık ilişkisinin odak noktasını oluşturmaktadır. Bundan dolayı bu makalede Fârâbî 'de ifade aracı olarak mantığı konumlandırmak istediği, İslam düşüncesinin ilk konumlandırıldığı dilin genel çerçevesine bakmayı hedeflemekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Fârâbî, dil, anlam, mantık, dilin, mantığı, mantığın dili.

Geliş Tarihi: 27.02.2018 | Kabul Tarihi: 25.04.2018

^a Bu çalışmamız *Fârâbî'de Mantığın Dili ve Dilin Mantığı Üzerine Bir Anlam Arayışı* adlı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

^b İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
mirpenc.aksit@igdir.edu.tr

The Logic of Language in Alfarabi's Thought

MİRPENÇ AKŞİT

Abstract: According to Alfarabi, the question of the formulation of an objective idea, which is organized in mind within the framework of the principles outlined in the Science of logic, in a language, is raised. The problem is how to express the objective thought in such a way as to suit this quality. This point, in which the mindset arranged in mind by the rules of logic identification enters the relation of dill, is the focus of the language-logic relationship. Therefore, in this article, we aim to look at the general framework of the language in which the Islamic thought was placed, which we want to position logic as a means of expression in Alfarabi.

Keywords: Al-Farabi, language, meaning, the logic of language, the language of philosophy.

Giriş

Fârâbî dil ile mantık arasındaki doğal olarak var olan ihtiyaç çerçevesinde, mantık ilminin öngördüğü düşünce formuna, dil içerisinde uygun bir etiket aramaktadır. Böyle bir arayış çerçevesinde o, öncelikle mantığın bağ kurabileceği dilin temel özelliklerini ortaya koymaktadır. Bütün diller de ortak olan özellikler Arapça'nın kendine özgü konumu nedeniyle bazı noktalarda ayrılmaktadır. Bu farklılıklardan dolayı Arapça bağlamında dil-mantık ilişkisi, genel anlamda dil-mantık ilişkisinden belli noktalarda farklılaşmaktadır. Bu farklılığa neden olan unsurların başında, yabancı bir kültüre ait olan mantığın Arapça 'ya çevrilmesi gelmektedir. Bundan dolayı Fârâbî, bu ilmin öngördüğü düşünce formunun İslam düşünce geleneği içerisinde tam olarak anlaşılmasını mümkün kılmak durumundaydı. Bunu sağlamak için mantık ilminin öngördüğü düşünceye ait terimlerini kavramsal boyutları ile birlikte ortaya konulması, bunların İslam düşüncesindeki karşılıklarının bulunması ve bu kavramlara uygun etiketlerin belirlenmesini iktiza etmekteydi.¹

1. Dilin Oluşumu (Kökene)

Fârâbî 'ye göre bütün lisanlarda konuşma gücünün işlevine bağlı olarak oluşan sesler ortaktır. Dilleri birbirinden ayıran temel öğeler ise yine konuşma gücünün işleviyle ortaya çıkan harfler ve bunların dizilişinde ortaya çıkmaktadır. İnsan, zihnindeki anlamları ifade etmek için ilk olarak işareti kullanır. Daha sonra bunları daha açık hale getirmek istediğinde ise sesi kullanır. İşaretle veya ses ile kastettiği şey başka bir kişi ile iletişime geçmesidir. Ayrıca işaret ve ünlem muhatabının zihnindeki duyu algılarını da harekete geçirmektedir. Böylece nidanın temel işlevi, zihnindeki anlam, duyu algılarına işaret etmek suretiyle özlü bir şekilde ifade etmektir. Diğer ses türleri ise anlamların ve duyu algılarının tek tek gösterilmesi ve işaret edilen her sınırlı şeyin başka biri için kullanılmayan özel bir sesle gösterilmesi esasına dayanır. Ancak dilin or-

¹ Hasan Ayık, *Fârâbî 'de Dil- Mantık İlişkisi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002, Önsöz, V.

taya çıkışını ilk olarak, insanların birlikte yaşamaları neticesinde birbirleriyle iletişim kurma ihtiyacı hissetmelerine bağlayan Fârâbî, insanların dilin kullanımı üzerinde anlaşarak uzlaştıklarını belirtmektedir.² Fârâbî tabii bir ihtiyacın dili ortaya çıkaran en önemli etken olduğunu ifade etmektedir.

Bir şeyi yapmak pek çok defa tekrarlandığında ondan alışkanlığa dayalı ahlak ve sanatsal bir meleke meydana gelir. İçinde olanı veya içinde amaçladığını başkasına bildirme ihtiyacı duyduğunda ilk önce istediği şeye delalet etmek onu anlatmayı istediği kimseler karşısında işareti kullanmıştır; sonradan seslenmeyi kullanmıştır. Seslenmelerin ilki nidadır. Sonra bunun ardında tek tek muhtelif seslenmeleri kullanır. Bunların tek tek her biriyle, kendisine ve duyularına delalet ettiklerinin tek tek her birine delalet eder. Her belirli duyulur nesne için belirli bir seslenme tahsis eder ve bu seslenmeyi, başkasında kullanmaz ve böylece (seslerden) her birinin karşısına koyar. O seslenmeler, ancak nefes havasının, boğazının bir parçasına veya parçalarına yahut ondaki parçalardan birine, burnunun içine veya iki dudağına vurulması ile oluşur. Bunlar nefes havasıyla vurulan organlardır. Dil bu havayı alıp ağız içinin parçalarından her bir parçaya, diş köklerinin parçalarından her bir parçaya ve dişlere baskılar ve onunla o parçaya vurur. Bu nedenle dilin havayı baskılayıp vurduğu her bir parçadan belirli seslenme meydana delir. Dil, havayı, ağız kökünün parçalarından her bir parçaya taşır ve böylece bir biri ardında pek çok seslenme oluşur. İlk seslenmeler ünsüz harflerdir ve her bir harf bir harfi bağlamak suretiyle harfleri bir birine bağlamıştır. Böylece iki veya daha fazla harften lafızlar oluşmuş. İşte bu şekilde ilk önce harfler ve bu harflerden oluşan lafızlar meydana gelir Bu ilk başta, onlardan rasgele birileri tarafından gerçekleştirilir. Onlardan biri,(başkasına hitap ettiği) esnada bir şeye delalet etmek istediğinin de bir seslenmeyi veya bir lafız kullanılır. İşiten de bunu muhafaza ederek o lafız ilk icat edene hitap ettiği esnada aynısını kullanır. Böylece o ikisi, lafız üzerine anlaşmış ve uzlaşmış olurlar ve toplum içinde

² Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf: Harfler Kitabı*, (Çev. Ömer Türker), Litera Yayıncılık, İstanbul 2008, 135-137.

yayıncaya kadar başkalarına o lafızla hitap ederler.³

Bu şekilde Fârâbî dilin insanlık serüvenine çıkışını izah etmiştir. İlk olarak işaret diline dikkat çekmiştir. Fârâbî oluşma aşamasında ilk olarak işaretler ile dilin daha çok bedensel beyan (davranış dili) olduğunu belirtmiştir. Görüldüğü gibi bedensel beyanda (davranış dili) ortak bir anlam dizgesi söz konusu değildir. Condillac da Fârâbî 'ye benzer açıklamalar yapmıştır. Condillac, *Principes Généraux de Grammaire pour Toutes les Langues* adlı eserinin dillerin oluşumunu mülâhaza ettiği birinci bölümünde, yeryüzünde konuşulan bütün dillerin kökeninde, kendi adlandırmasıyla bir "davranış dilinin bulunması gerektiğini savunur. Jestler, yüz hareketleri ve eklemli olmayan vurgular, işte insanların düşüncelerini birbirlerine aktarmada sahip olduğu ilk vasıtalar. Bu işaretlerden oluşan dil, davranış dili diye adlandırılır. Ona göre, güven, sevinç, kaygı, haz, acı, keder, neşe, umut, umutsuzluk, nefret, sevgi, öfke, vb. duyguları dışa vurur.⁴

Bu bakımdan, Condillac'ın iddiası da Fârâbî 'ye benzemektedir. Dilin kökenine doğru gidildiğinde, orada karşılaşılabilecek ilk ifade biçimi, ideaları adlandıran ilk başta 'sözler' değil, duyguları dışa vuran eklemlememiş seslerden ibaret çığlıklar ve nidâlardır. Condillac'ın vurguladığı gibi, ideaları adlandırdığı eklemli sesler olarak kelimeler, dilin gelişiminin son safhasında oluştuğunu belirtmektedir.⁵Daha sonra dil denen şey tek bir lisandan gelişim aşamaları yukarıdaki gibi birbirleriyle paralel bir şekilde işlemektedir. İlk seslenmeler ünsüz harflerdir. Fertler bu harflerin delalet etmesi istenilen şeylerde yetersiz kaldığını hissederek bu harflerle ünlü harfleri birleştirmeye zorunlu kalmışlardır. Daha sonra biri ünsüz diğeri ünlü olmak üzere iki harften meydana gelen heceleri, kullanarak kelimeler üretilmiştir. Herhangi bir isteğin veya duyulur şeye yönelik iradesini söz konusu harf ve kelimelerden ibaret seslenmeleri kullanarak öbürüne iletmiştir. İşiten kişide aynı ses-

³ Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf*, 72-75.

⁴ Condillac, Etienne Bonnot de *Principes Généraux de Grammaire pour toutes les Langues*, A.J. Ducour. Paris 1798, 6-7.

⁵ Atakan Altınörs, "Rousseau'nun Dilin Kökeni Meselesine Yaklaşımı", *Bilgi Dergisi*, Sayı 63, 2012, 4.

lenmeleri taklid eder. Böylelikle genellik ve özellik kriteri açısında değişik anlamlar için farlı kelimeler türetilmiştir. Kelimelerin anlamlara benzerliği insan için açık hale geldiğinde ifade edilmeyen anlamlar kelimelerle taklit edilmeye başlanır. Sonra anlamlar arasında pek çok şeyi kapsayan kelimeler aranır ve böylece ortak kelimeler türetilmiş olur.⁶

Zaman içinde ihtiyaç duyuldukça yeni kelimeler türetilmek suretiyle bu durumun devam ettiği varsayılmıştır. Fârâbî bu aşamaya 'ortak duyum' aşaması demektedir. Bu aşama ile birlikte söz konusu ortak duyumlardan hüküm çıkarma gündeme gelmektedir. Bu aşama aynı zamanda pratik sanatların başlangıcıdır.⁷ Bu durum hitabet sanatını geliştirip, misal ve hayal güçlerini kullanarak kelimelere farklı boyutlar katmıştır. Bu şekilde dildeki kelimelerin vezinleri, konuşma zamanına göre bir dizin temayüz ederek şiir sanatı oluşmuştur. Böylelikle dil yetkin ve dinamik bir boyut kazanmıştır. Şiirler ezberlenerek kuşaktan kuşağa aktarılır. Bir süre sonra bu ezberlemeyi kendilerine kolaylaştıracakları bir şey hakkında düşünmeye mecbur bırakır. Bu arayış ile yazı keşfedilmiştir. Foucault'un belirttiği gibi "söz, dilin pasif aklı iken yazı dilin etkin aklıdır. İlahi yasalar bile insanların hafızasına değil levhalara emanet edilmiştir."⁸

Fârâbî'nin burada belirtmeye çalıştığı dil resmi, Arap milletine ait olup onların fitratlarından süzülüp gelen sonuçtur.⁹ Daha önce değinildiği gibi Fârâbî, dilin insanlar arasındaki iletişim ihtiyacından doğduğunu açık bir ifadeyle dile getirmektedir.¹⁰

Şüphesiz Fârâbî'nin dilin kaynağını vahiy olarak gören ve lafzın anlamı öncelediğini öne süren nahivcilerin aksine bir tutum sergilemiştir. Bu konuda Fârâbî realist tutum benimsendiği ifade edilmiştir. Hareket noktasının ise, algıya konu olan nesnenin za-

⁶ Şenol Korkut, *Fârâbî'nin Siyaset Felsefesi*, Atlas Yayınları, Ankara 2015, 228-236.

⁷ Fârâbî, *Kitabu'ul Huruf*, 138.

⁸ Michel Foucault, *Kelimeler ve Şeyler*, (Çev. Mehmet Ali Kılınçbay), İmge Kitapevi, Ankara 2015, 74

⁹ M. Abid Cabiri, *Arap Aklının Oluşumu*, (Çev. İbrahim Akbaba), İz Yayıncılık, İstanbul 1997, 256; Ayık, *Fârâbî'de Dil ve Mantık İlişkisi*, 36.

¹⁰ Fârâbî, *Kitâbu'l-Huruf*, 135.

man açısından daima algı ve algılayıcıdan önce olduğuna ilişkin gözlemi olduğu belirtilmiştir.¹¹ İslam düşüncesinin klasik döneminde bu konuda yapılan tartışmalara bakıldığında genel anlamda bir dil koyucunun varlığı üzerinde bir mutabakat sağlanmıştır. Fârâbî'nin bu tartışmada dilin vahiy kaynaklı olduğunu ve dil koyucunun peygamber olduğunu ileri süren dilbilimci ve kelamcılardan farklı düşündüğünü söyleyebiliriz. Fârâbî dilin ilk önce sestem lafza doğru doğal bir süreçte ortaya çıktığını varsayması, sonraki süreçte ise toplum içinde bilgi ve akıl bakımından kâmil olan kişinin hangi lafızların hangi anlama delalet ettiğini belirleyerek bu şekilde geliştiğini ileri sürmektedir. Bu konuda Fârâbî'nin sisteminde Peygamberin ve Peygamber'den sonra filozofun bu olgunlukta olduğunu belirterek, bu görüşüyle uzlaşmacı bir tavır sergilediği söylenebilir.¹²

Fârâbî, zamanında yapılan tartışmalardan biri olan, 'dili Allah, insana vahiy yoluyla mı (tevkîfi) öğretti yoksa dil insan ürünü müdür? Tartışmasına girmeden daha doğrusu buna kesin çözüm bulma imkânı olmadığı için bir çelişkiye saplanmaktan uzak durarak ele almaya çalışır.¹³Fârâbî dilin bir defada değil tedrici (gradual) meydana geldiğinin iddia eder. Bu iddia Fârâbî'den önceki dil filozofları veya onunla aynı çağda yaşayanlar arasında dilin kökenini, tedricilik yönünde ve sağlam dayanaklarla kabul edilebilir bir tarzda ele alan başka bir kimse yoktur. Dil; idraklerin genişlemesiyle ve ihtiyaçların çoğalmasıyla büyür ve gelişir. Bundan dolayı insan ilk olarak çevresindeki, kendisine yakın olan idrak edebildiği objeler için lafızlar kullanır.¹⁴ Fârâbî dil yetisinin doğuştan gelen yeti olduğunun ve insanın bu özel hazır bulunuşluk sayesinde tedrici bir şekilde öğrendiğini belirtir.

¹¹ Cabiri, *Arap Aklının Oluşumu*, 526.

¹² Fârâbî, *Kitâbü Ârâ-i Ehli'l-Medîneti'l-Fâzıla*, 128; akt. Mustafa Yıldız, "Fârâbî 'de Dil Mantık Kültür ve ilişkisi", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, Sayı 14, 2012, 102.

¹³ Ramazan Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, (Yayınlanmamış Doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, 109.

¹⁴ Adnan Muhammad Selman, *el Fârâbî ve Ârâuhû'l-Lüğaviyye fi Kitâbi'l-Hurûf*, el Mevrid, Dârü's-Şuûni's-Segafiyeti'l-Âmme, Bağdat 1989, 114.

2. Dilin İlimler Tasnifindeki Yeri

Fârâbî dil ilminin (ilmü'l-lisân) iki türe ayrıldığını belirtmiştir. Fârâbî'ye göre birincisi bir toplulukta bir anlam ifade eden sözlerin (elfâz) öğrenilmesinden ve bu sözlerin her birinin işaret ettiği anlamın bilgisinden ibaret olduğudur. İkincisi kullanılan bu sözleri yöneten kuralların bilgisinden oluşmuştur. Bu açıdan her toplulukta dil ilmi, "tekil sözler ilmi, bileşik sözler ilmi, tekil sözleri yöneten kuralların ilmi, bileşik sözleri yöneten kuralların ilmi, doğru yazma kuralları, doğru okuma kanunları ve şiir kanunları ilmi kısımlarına ayrılır." Fârâbî bu yedi konunun Arap dilindeki karşılıklarına değinmeye çalışır.¹⁵ Fârâbî, dil problemini ele alırken, dil (el-lüga) ile lisan kavramlarını birbirinden ayırt eder. Çünkü mantığı, İslam düşüncesinde konumlandırılmada başvuracağı kavram lisan değil daha genel bir anlam ifade eden el-lüga'dır.¹⁶ Fârâbî, ilimler herhangi bir topluluktan meydana gelmiş olsa dahi ona düşüncenin genel ifadesi olarak bakmıştır. Aynı zamanda ilimleri belli bir yönetime mal olmuş bilgiler bütünü değil objektif bir malzemenin yola çıkıp belli bir sisteme göre hareket eden ve bu sistem doğrultusunda sonuçlara varan sistemli bir bilgi olarak görür.

Fârâbî İlimlerin Sayımı'nda ilimleri beş tümele ayırır:

1. Dil ilmi (ilmü'l-lisan) ve kısımları.
2. Mantık (ilmü'l-mantık) ilmi ve kısımları.
3. Matematiksel ilimler (ulûmu't-ta'âlim) ve kısımları: aritmetik (el-aded), geometri (el-hendese), optik (ilmü'l-menazir), matematiksel astronomi (ilmü'n-nücûm't-ta'limi), müzik ilmi (ilmü'l-müsiki), mekanik ilmi (ilmü'l-eskâl) ve tedbirler ilmi (ulûmu'l-hiyel).
4. Tabiat ilmi (el-ilmü't-tabîi) ve kısımları ile metafizik ilmi (el-ilmü'l-ilahi) ve kısımları.
5. Siyaset ilmi (el-ilmü'l-medeni) ve kısımlarıyla fıkıh (ilmü'l-fikh) ve kelim (ilmü'l-kelam) ilimleri.¹⁷

¹⁵ Fârâbî, *İhsâu'l-Ulum*, (Çev. Ahmet Arslan), Divan Yayınları, Ankara 2014, 46.

¹⁶ Fârâbî, "Mantıkta Kullanılan Lafızlar", (Çev. Sadık Türker), *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*. Sayı 2, 2002, 109.

¹⁷ Fârâbî, *İhsâu'l-Ulum*, 44 -45.

Fârâbî doğrudan bilimleri sınıflamak için ele aldığı eserlerin de bu sıralama değişmektedir. Bu farklılıkların en belirginini ise *İhsâü'l-Ulûm*'da, sıralamanın başına, dil ve mantık bilimleri eklenmektedir.¹⁸ “Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*'nda dili, dilleri ve dillerde ortak olan öğeleri, dilin parçalarını, dilin yasalarını, dili doğru kullanmanın kurallarını, dili tasnif edici bir yaklaşımla incelemiştir.”¹⁹

Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*'nda sergilediği bilimler sınıflaması ile Aristoteles'in bilimler sınıflamasının önemli noktalarında birbirinden farklı yönleri bulunmaktadır. Aristoteles'in sınıflaması üçlü temele²⁰ dayanmakta iken Fârâbî'nin ise beşli bir temele dayanmaktadır. Aristoteles'in sınıflamasında doğal olarak yer almayan fıkıh ve kalam gibi ilimler Fârâbî 'de siyaset ve ahlakla aynı gurup içinde yer almaktadır. Aristoteles'in herhangi bir şekilde yer vermediği dil ilimleri gurubu Fârâbî'nin sınıflamasında ilk sıralamadır. Çünkü her türlü bilim dile dayanır ve onları mantık takip etmektedir. Fârâbî'nin ilimler arasındaki dil ilmine önem vermesi; her türlü bilimin dile dayanması ve her türlü düşüncenin ifade aracı olarak dili kullanmasından kaynaklanmaktadır. Dil nesnel düşünceye ulaşmada bir araç olarak görmektedir. Çünkü anlam dille ifade edildiği takdirde bir şeye karşılık gelmektedir.

¹⁸ Fârâbî Mutluluğu Kazanılması Fârâbî'nin Üç Eseri (Çev. Hüseyin Atay), AÜF Yayınları, Ankara 1974, 46; krş.Hasan Aydın, “Dini-Felsefi Temelleri Işığında Fârâbî'nin Ütopyası”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8, 2010, 148.

¹⁹ Fârâbî, *İhsau'l-Ulum*, 15-16.

²⁰ Aristoteles'te teorik, pratik olarak ayrılmış olan bilimlerden her birinin gayesi bilmektir. Fakat nihai amaçları, bilgi, eylem, yararlı ve güzele ulaşmaktır. Bilimler tasnifinde bilgi/bilim Pratik Bilimler, Prodükatif (Poietike; üretici) Bilimler ve Teorik (Theoretike; kuramsal) Bilimler gibi üç guruba ayrılır. Bilgiyi eylem için bir kılavuz şeklinde gayesi olan bu bilim Pratik Bilimler, kendi içinde ahlak ve siyaset olmak üzere ikiye ayrılır. Siyaset de, iktisat, retorik ve strateji gibi dalları kapsamaktadır. Yararlı veya güzel bir şey oluşturulurken kullanılan bilgiye yönelen Prodükatif Bilimler de kendi aralarında; mühendislikler ve çeşitli zanaatlar şeklinde iki alt bölüme ayrılır. Bu bilimlerin gayesi ise güzellik yaratmaktır. Bundan dolayı estetiğin bir dalı şeklindeki bir sanat kuramına denk gelir. Herhangi bir pratik gaye gözetmeyen, bilgiye bilginin bizzat kendi için yönelen Teorik Bilimler de, kendi içinde fizik, matematik ve teoloji (metafizik) şeklinde üç guruba ayrılır. (Ross, David. *Aristoteles*, (Çev. Ahmet Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, 36).

3. Dilbilim Adlandırılması ve Temelleri

Fârâbî, dilbilimi incelerken yalnızca Arapça'nın ya da başka bir lisanın dilbilimine değil, o dönem için oldukça yeni bir kavram olan genel dilbilime dair değerlendirmeler yapmıştır. Zira gerek *İhsâu'l-Ulûm* da bilimleri işlerken gerekse diğer kitaplarında dilden bahsederken Fârâbî'nin dilden (el-lüga) anladığı, lisan değil, dil olayı ya da insanın konuşma kabiliyetinin meydana getirdiği olgudur. Fârâbî bir lisanı kastettiği zaman Arapça yahut Yunanca gibi isimleriyle belirtmektedir. Fârâbî dil bilgisinden anladığı şey de genel dilbilimdir, belirli bir lisânın dilbilgisini belirttiği zaman ise 'Arap dilbilgisi' (nahvu'l-Arab) veya 'Yunan dilbilgisi' (nahvu'l-Yûnân) olarak isimlendirmektedir. Fârâbî, dilbilim için '*ilmu'l-lisân*' terimini kullanmıştır. Ona göre dilbilim iki bölümden meydana gelir. İlkin, herhangi bir toplumda bir anlama karşılık gelen sözcüklerin öğrenilmesi ve bu sözcüklerden tümünün delâlet ettiği anlamların bilinmesi, İkincisi ise bu sözcüklerin (lafızların) yasalarını bilmektir.²¹ Lafızların kurallarıyla, bir dile ait gramer bilgisi belirtilmektedir.²²

Fârâbî'nin dilbilim anlayışı, nahvin dil kurallarını belirlediği görüşü, Sirafî'nin görüşleriyle uzlaşmaktadır. Fakat ayrıştığı yer Sirafî nahiv kurallarının bilinmesiyle anlamların da bilinebileceğini iddia eder. Ona göre akledilir anlamlarla doğal yahut dolaysız değil, yalnızca o toplumun tercih ve alışkanlıklarıyla ilgili olma anlamında uzlaşımsal bir münasebet içindedir. Fârâbî, hem nahiv hem de mantık kurallarına uyan dilin, akledilir anlamlarla bir münasebetinin olduğunu ve bu bağlamda ifadelerin dilde birleşme şekliyle anlamlarının zihinde birleşmesinin aynı biçimde gerçekleştiğini iddia etmiştir. İfadelerin anlamlarının birleşmesinin, ifadelerin dildeki bileşimlerini temsil ettiğine değinen Fârâbî'ye göre şayet günlük konuşmalar ve yazılar anlamlı ise, demek oluyor ki nahiv kurallarıyla belirlenen uzlaşımsal dilin, zihinde oluşan ve bütün akıllı varlıklarda müşterek olup mantık kurallarıyla belirle-

²¹ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 17.

²² Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 19-25.

nen anlamlara en uygun olan dil olması icap eder. Böylelikle uzlaşım sal dil ifadeleri ile bunların yapıları, akledilir anlamların mantıksal yapısını kavrayıp anlamların iletilmesini sağlar. Fârâbî, anlam kuramında mantık ve dilbilimini birbirinden ayırmıştır. Aynı zamanda doğal dillerin yalnızca somut ifadelerden meydana geldiğini terimlerin kök ve ana anlamlarının çözümlemesini ele alırken, Arap mantıkçılarınun içinde, dil içinde dil oluşturduklarını dile getiren nahivcilere karşı çıkmıştır. Dilbilim mantığın kullanacağı bir alet, mantık bilimini de dil çözümlemesinde temel ilke olarak gören Fârâbî, bu fikir doğrultusunda Arap dilini belli bakış açılarından (mesela bağ-fiil) analiz ederken, bu dilin de farklı herhangi bir dil gibi evrensel mantık kurallarının yapısına uygun olduğunu iddia ettiğini belirtmiştir.²³

Dilbilimin (ilmü'l-lisân) bir millette ortaya çıkışıyla ilgili Fârâbî'nin ileri sürdüğü nazariye de Arap kaynaklarındaki nahvin meydana gelişi ile ilgili rivayetleri tasdik eder niteliktedir. Arap nahvinin iç dinamiklerinden oluştuğunun farklı bir izahıdır. Fârâbî mantığın teşekkül aşamalarını Yunan mantığının teşekkül sürecine bağlayarak genel duruma getirdiği gibi Araplarda dilbilimin teşekkül aşamalarını bütün ümmetlerde dilbiliminin teşekkül aşamalarına genellemiştir.²⁴ Her ne kadar yöntem olarak bunun mümkün olup olmaması tam netlik kazanmamış olsa da Fârâbî İslam dünyasında bu konuda ayrıntılı olarak açıklama yapan ilk ve tek kişidir. Fârâbî'den sonra İbn Meymûn gibi bazı filozoflar, bu mevzuya eğilmişlerdir.²⁵ Fârâbî, dili tasnif edici bir bakış açısıyla ele almıştır. Fârâbî felsefe ve mantık açısından dilin nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde yoğunlaşarak bir dil anlayışı geliştirmiştir.²⁶

Fârâbî'ye göre dilbilim ve mantık arasında birçok benzerlik vardır. Dilbilim doğru konuşmanın bilgisini (ilim) o dili konuşanların gele-

²³ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 29; kşr. Fatma Dore, *Fârâbî'nin Dil ve Anlam Kuramı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011,117.

²⁴ Muhsin Mehdi, "el- Mukaddime", *Kitâbu'l-Hurûf*,(Thk. Muhsin Mehdi), Dârü'l-Meşrik, Beyrut 1990, 46.

²⁵ Muhsin Mehdi, "el- Mukaddime",39.

²⁶ Fârâbî, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*,(Çev. Sadık Türker), 105-106.

neğine göre konuşma gücünü veren bir bilimdir. Mantık bilimi ise doğru bilmenin bilgisini verir, doğru bilme kudretini kazandırır dilbilim herhangi bir dili doğru konuşmayı (telellûz), mantık bilimi ise zihnin herhangi şeyi doğru bilmesini (akıl) sağlar. Dilbilim sözcükler ile ilişkisi; mantığın tümeller (ma'kûlât) ile ilişkisi gibidir. Dilbilim sözcüklerin anlamları göstermelerini (delalet) toplum nezdinde yaygın olan duruma göre inceler. Dilbilim herhangi bir ulusa (ümme) özgü olan ve bu ulusun konuştuğu dilin (lisan) sözcüklerine ilişkin yasaları (kanunları) verir. Mantık, sözcüklerin yasalarını vermesi bakımından dilbilim ile ortaktır.²⁷

Dilbilim mantıkla orak yönleri olduğu kadar farklı yönleri de bulunmaktadır. Toplumun ortak mutabakatı sonucunda ortaya çıkan uzlaşma bir 'adlandırma' meydana gelmektedir. Böylece insanlar, bir 'adlandırma' ortaya çıkıncaya kadar, kendi aralarında seslemeler icat etmeye devam eder. Bu adlandırma, zorunlu şeylerde ihtiyaç duydukları her şey için lafızlar icat edinceye kadar onları yönetir.²⁸ Böylece *Kratylos*'taki lafızların manalara 'doğal' mı 'uzlaşım sal' mı delâlet ettiği sorusu tarihsel açıdan filozofumuz bu tartışmaya katılarak 'uzlaşım sal' olarak cevap vermiştir.

Fârâbî genel olarak *özgün* bir dil felsefesi oluşturmaya çalışır. Onun bu yaklaşımında mantığın dil ile dilbilimin dili farklı olduğu gibi, din dili ile felsefenin dili de farklı olması gerektiğini vurgular. Böylece onun Yunan medeniyetinin dili yerine İslam düşüncesinin ifade aracı olan bir dil oluşturma gayreti içinde olduğunu söyleyebiliriz. Filozofumuz, Arapça'nın kendine özgü felsefi bir dil oluşturmaya için Grekçeden bazı kelimeler almakla beraber genel olarak kelimelerin Arapça karşılığını kullanmaya çalışır. Bu şekilde çözüm bulmak istediği probleme kendi kurduğu terminoloji ile izah getirmeye gayret eder. Yunanca olan '*ustukus ve heyula*'²⁹ gibi terimleri Arapçalaştırması ya da onların yerine benzer kelimeleri

²⁷ Ali Durusoy, *Önek Çeviri Metinlerle Mantık İlimine Giriş*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, 135-138.

²⁸ Fârâbî, *Harfler Kitabı: Kitâbu'l-Hurûf*, s. 74-75; krş. Aliye Güler, *Fârâbî, İbn Sinâ ve Gazzâlî Mantığında Dilbilim Kavramları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, 34.

²⁹ Ayık, *Fârâbî 'de Dil ve Mantık İlişkisi*, 50-52.

icat etmesi buna örnek verilebilir.³⁰ Fârâbî konuştuğu dildeki anlam dünyasına göre yeni bir felsefi terminoloji ile dil felsefesini temellendirmiştir.

Fârâbî, bu yaklaşım ile bir yandan doğal dile ihtiyaç duymadıklarını ifade eden mantıkçılardan öte yandan anlamın dilden bağımsızlığını kabul etmeyen nahivcilerden farklı bir yerde konumlandırılmıştır. Onun anlamların kendilerine delalet etme yoluyla iletilmelerini sağlayan ifadelerden daha üstün olmasına rağmen, doğal dillerden bağımsız olarak ortaya konulamayacakları temel prensibini savunurken, doğal dillerin kurallarının da mantığın biçimsel ve evrensel kurallarıyla uyumlu olması gerektiğini belirttiğine dikkat çekmiştir.³¹

Sonuç

Fârâbî, mantık ilmin öngördüğü düşünce formunun İslam düşünce geleneği içerisinde tam olarak anlaşılmasını sağlamak için önce dilin mantığını anlama çabasına girmiştir. Dilin tabii biri ihtiyaçtan doğduğunu belirterek Tedricen meydana gelen dilin bir uzlaşmaya dayanan bu dilin ilk önce sestene lafza doğru doğal bir süreçte ortaya çıktığını varsayması, sonraki süreçte ise toplum içinde bilgi ve akıl bakımından kâmil olan kişinin hangi lafızların hangi anlama delalet ettiğini belirleyerek geliştiğini ileri sürmektedir. Nihayetinde Fârâbî, dili mantığın kullanacağı bir alet olarak ele alır. Mantiğı da dil çözümlemesinde temel ilke olarak görür bu fikir doğrultusunda Arap dilini analiz ederken, bu dilin de farklı herhangi bir dil gibi evrensel mantık kurallarının yapısına uygun olduğunu belirterek nesnel anlama ulaşmak için Arap dilinde bir mantık dili oluşturmaya gayretine girmiştir.

Kaynaklar

Altınörs, Atakan, "Rousseau'nun Dilin Kökeni Meselesine Yaklaşımı", *Bilgi Dergisi*, Sayı 63, 2012.

³⁰ Bu tür terimlerin Arapçalaştırılması konusunda bkz. İlyas Altuner, "Some Remarks on Averroes' Long Commentary on the Metaphysics Book Alpha Meizon", *Entelekyä Logico-Metaphysical Review*, Vol. 1, No. 1-2, 2017, ss. 5-17.

³¹ Dore, *Fârâbî'nin Dil ve Anlam Kuramı*, 30.

- Altuner, İlyas, "Some Remarks on Averroes' Long Commentary on the *Metaphysics* Book Alpha Meizon", *Entelekyia Logico-Metaphysical Review*, Vol. 1, No. 1-2, 2017.
- Aydın, Hasan, "Dini-Felsefi Temelleri Işığında Fârâbî'nin Ütopyası", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 8, 2010.
- Ayık, Hasan, *Fârâbî'de Dil- Mantık İlişkisi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002.
- Cabiri, M. Abid, *Arap Akılının Oluşumu*, (Çev. İbrahim Akbaba), İz Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Condillac, Etienne, *Bonnot de Principes Généraux de Grammaire pour Toutes les Langues*, A. J. Ducour, Paris 1798.
- David, Ross, *Aristoteles*, (Çev. Ahmet Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- Demir, Ramazan, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, (Yayınlanmamış Doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.
- Dore, Fatma, *Fârâbî'nin Dil ve Anlam Kuramı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.
- Durusoy, Ali, *Örnek Çeviri Metinlerle Mantık İlmine Giriş*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011.
- Fârâbî, "Mantıkta Kullanılan Lafızlar", (Çev. Sadık Türker), *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*. Sayı 2, 2002.
- Fârâbî, *Fusulu'l-Hamse*, (Çev. Mubahat Türker Küyel), Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, C.16, Ankara 1958.
- Fârâbî, *İhsau'l-Ulum*, (Çev. Ahmet Arslan), Divan Yayınları, Ankara 2014.
- Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf: Harfler Kitabı*, (Çev. Ömer Türker), Litera Yayıncılık, İstanbul 2008
- Fârâbî, *Mutluluğu Kazanılması - Fârâbî'nin Üç Eseri*, (Çev. Hüseyin Atay), AÜİF Yayınları, Ankara 1974.
- Foucault, Michel, *Kelimeler ve Şeyler*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara 2015.
- Güler, Aliye, *Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazzâlî Mantığında Dilbilim Kavramları*,

(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.

Korkut, Şenol, *Fârâbî'nin Siyaset Felsefesi*, Atlas Yayınları, Ankara 2015.

Mehdi, Muhsin, "el- Mukaddime", *Kitâbu'l-Hurûf*, (Thk. Muhsin Mehdi), Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1990.

Selman, Adnan Muhammad, *el Fârâbî ve Ârâuhû'l-Lüğaviyye fî Kitâbi'l-Hurûf*, el Mevrid, Dâru's-Şuûni's-Segafiyeti'l-Âmme, Bağdat 1989.

Walter Porzig, *Dil Denen Mucize*, (Çev. Vural Ülkü), TDK Yayınları, Ankara 2000.

Yıldız, Mustafa, "Fârâbî 'de Dil Mantık Kültür ve ilişkisi", *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, Sayı 14, 2012.